

Vastberaden en veelbelovend

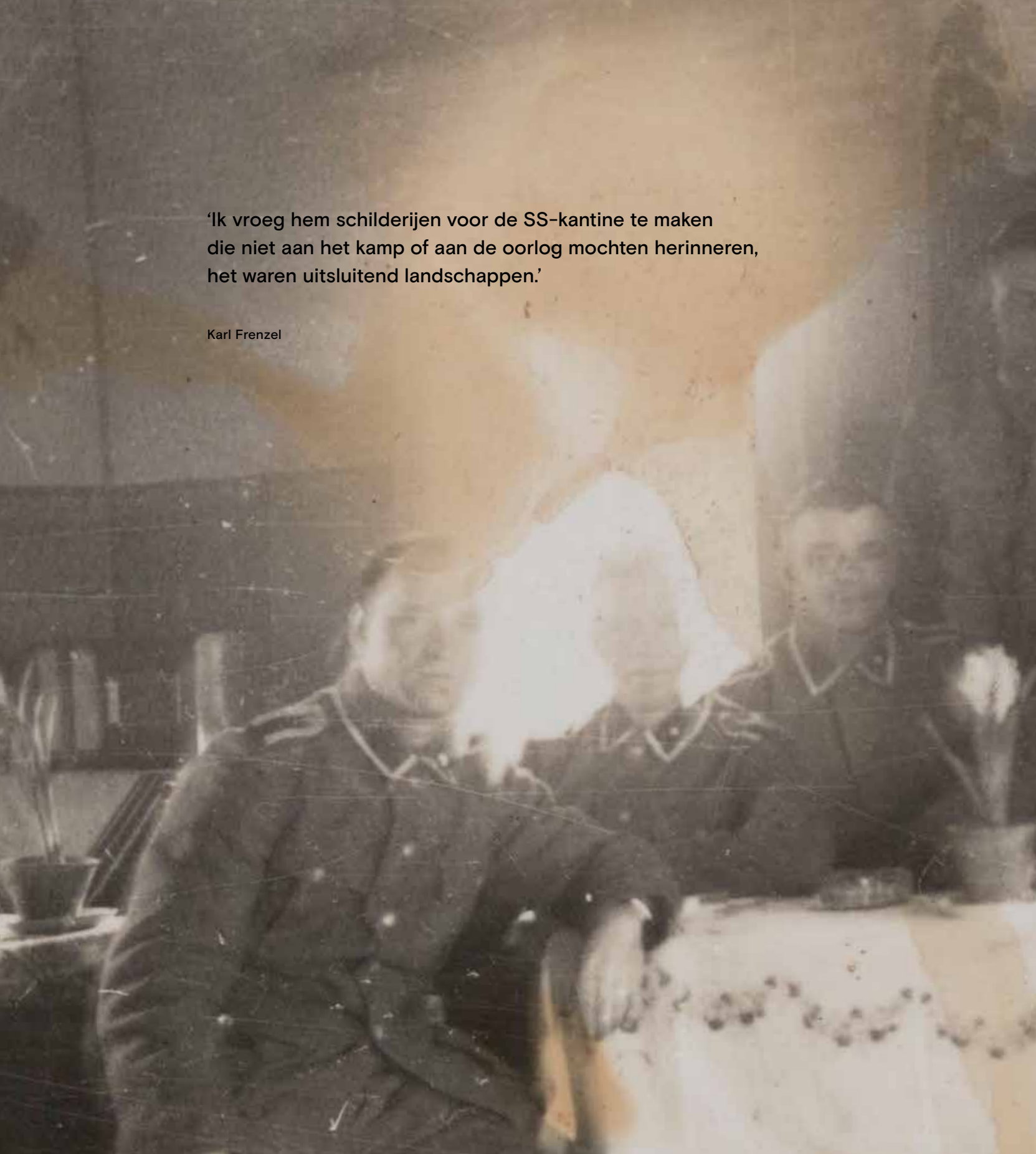
Max van Dam, 1910 - 1943

 BOOKS

Frederieke Jeletich-Visser

'Ik vroeg hem schilderijen voor de SS-kantine te maken die niet aan het kamp of aan de oorlog mochten herinneren, het waren uitsluitend landschappen.'

Karl Frenzel

Sobibor

« Zelfportret, circa 1935 (omslag)

Olieverf op doek, 49 x 46 cm

Joods Museum, Amsterdam

Geschonken ter nagedachtenis aan mevr. R.H. Trompetter-van Dam

Gerestaureerd met steun van het Prof. dr. Herman Musaph Fonds

« Max van Dam portretteert Hannelore le Coultre, circa 1940 (schutblad)

Joods Museum, Amsterdam

« SS-Oberscharführer Johann Niemann (midden) met SS-Untersführer in de oude officierseetkamer (Kasino) in Sobibor, voorjaar 1943

Aan de muur achter het gezelschap is de onderzijde van een portret te zien, vermoedelijk van Adolf Hitler.

Aan weerszijden daarvan hangt een landschap geschilderd door joodse dwangarbeiders.

United States Holocaust Memorial Museum, schenking Bildungswerk Stanislaw-Hantz

Hij was niet gelukkig

'I remember exactly Max working on Frenzels' portrait, for which he came to sit for him. The sessions lasted less than one hour and it took five to six sessions per portrait.

There was work to be done between sessions. I recall when Max approached me once on the yard at the time he worked on Frenzels' portrait.

He was complaining how difficult it is for him to work on Frenzels likeness, because he as a portraitist is not working on the physical features, only, but has also to express the soul of the person.

He was unhappy.'

Kurt Thomas aan Jules Schelvis
9 december 1985

Zelfportret, 1935

Ets, 29 x 24 cm

Vereniging Het Museum, Winterswijk

Voor alles kunstenaar

‘He was unhappy.’ Het is onvoorstelbaar. Een joodse kunstenaar die zich in vernietigingskamp Sobibor, waar meer dan 170.000 mensen worden vermoord, zorgen maakt over het slagen van een portret. Na een treinreis van drie dagen in onverwarmde veewagons, zonder eten en drinken, meldt hij zich bij aankomst op het perron in Sobibor op 28 maart 1943 als kunstschilder en winnaar van de prestigieuze Prix de Rome. Op grond van zijn vakkennis wordt hij met dertig andere mannen als *Arbeitsjude* (‘werkjood’) ingezet en overleeft hij al enkele weken in het kamp. Op het moment van het gesprek tussen hem en Kurt Thomas portretteert de schilder SS-Oberscharführer Karl Frenzel. Volgens opdracht moet het schilderij vooral fysiek lijken. Maar de schilder wil meer: hij vindt het belangrijk dat hij de ziel van Frenzel weet te verbeelden. Deze Prix de Rome-winnaar en zeer toegewijde schilder is de 33-jarige Max van Dam. Terwijl hij weet dat hij elk moment van het leven kan worden beroofd en hij onder de meest onmenselijke omstandigheden van dood, honger en uitputting werkt, concentreert Max zich op het maken van een goed gelijkend portret waaruit ook de ziel van de geportretteerde zal spreken.

De getuigenis van Sobibor overlevende Kurt Thomas aan Holocaust overlevende en historisch onderzoeker Jules Schelvis uit 1985, refereert aan zijn gesprek met Max van Dam medio april 1943 op het terrein van het vernietigingskamp. In die periode vindt er een executie plaats van vrijwel alle Nederlanders die dan nog als *Arbeitsjude* in Sobibor leven. De executie is een represaille voor het graven van een ondergrondse gang waarmee de Nederlanders een vluchtpoging voorbereiden. Thomas weet zich te herinneren dat Frenzel de schilder herkent in de opgestelde rij van tweeënzeventig mannen en dat hij Max er tussenuit haalt met de woorden: ‘*Maler komm ‘raus.*’ Kennelijk is de SS'er tevreden over Max' schilderkunst en wil hij dat zijn portret door hem wordt afgemaakt.

Het uitstel betekent echter geen afstel: enige tijd na de voltooiing van het portret wordt Max alsnog vermoord. De exacte datum waarop dit gebeurt is niet bekend. Het portret van SS-Oberscharführer Frenzel is daarmee waarschijnlijk een van de laatste werken die Max van Dam realiseert.

Het is niet meer na te gaan hoeveel schilderijen hij in de laatste maanden van zijn leven in Sobibor maakt en of ze nog bestaan. Karl Frenzel verklaart in 1983 tijdens het revisieproces tegen hem in het West-Duitse Hagen dat hij maar één schilderij van Van Dam bezat, een landschap van 120 bij 50 centimeter. Hij beweert dat zijn familie dit werk na zijn arrestatie in 1962 vernietigt.

Aanvankelijk lijkt onoverzichtelijkheid en vernietiging voor het overgrote deel van Max' oeuvre te gelden. Zijn vader, moeder en jongste zusje zijn net als hij slachtoffer van de Holocaust en kunnen dus geen spreekbuis meer vormen voor zijn kunstenaarschap. Na de oorlog bevindt zijn nalatenschap zich verspreid over verschillende locaties. De kunstwerken die hij voor zijn onderduiken veilig denkt te hebben ondergebracht bij kennissen in het Bezuidenhout, worden vernietigd tijdens het bombardement op dit deel van Den Haag. Een lijst van deze ondergebrachte kunstwerken is nooit gemaakt, of in ieder geval nooit gevonden. Het atelier aan de Zomerdijkstraat 18 I in Amsterdam, waar Max tot zijn onderduiken werkt, wordt door onbekenden leeggehaald en door iemand anders in gebruik genomen. Wat er daarbij met zijn kunst gebeurt is onbekend, want ook toen zijn er geen lijsten samengesteld van de weggehaalde kunstobjecten. Door al deze noodlottige omstandigheden ziet het er naar uit dat behalve de kunstenaar Max van Dam ook zijn kunstenaarschap is vernietigd. Met het gevolg dat hij in de vergetelheid zal raken, net als veel andere joodse kunstenaars die gedurende de Holocaust worden vermoord.

Toch loopt het anders, omdat zijn zus Roza, die als enige van het gezin Van Dam de Holocaust overleeft, zich na de oorlog inzet voor zijn werk. Ze krijgt hierbij hulp van Max' mecenas Jaap Hemelrijk, die al vroeg het artistieke talent van Max herkent. Hij overtuigt Aron van Dam van het tekentalent van zijn zoon, zodat de jonge Max na zijn middelbare school een kunstopleiding kan gaan volgen in Amsterdam. Jaap Hemelrijk blijft zich altijd betrokken voelen bij Max' kunst en zet zich daar waar mogelijk in voor de promotie ervan. Ondertussen koesteren ook andere vrienden en bekenden schilderijen, tekeningen, brieven en andere documenten van zijn hand. In de loop der jaren schenken deze liefhebbers, of hun erfgenamen, een deel van hun collectie aan musea en archieven. Op die manier blijft een gedeelte van het oeuvre van Max van Dam bewaard en wordt het openbaar toegankelijk.

Op basis van deze openbare en privécollecties kan in de jaren '80 onder leiding van schrijver en geschiedenisleraar Wim Scholtz uitgebreid onderzoek worden gedaan naar het leven en werk van Max van Dam. In 1986 resulteert dit in een bijzondere overzichtstentoonstelling in Museum Freriks in Winterswijk en de publicatie *Max van Dam, joods kunstenaar 1910-1943*.¹ Jules Schelvis schrijft in dit boek het hoofdstuk over Sobibor. Hij is een van de weinigen die dit vernietigingskamp overleeft en treedt net als Kurt Thomas in het heropende proces tegen de SS'er Karl Frenzel in het West-Duitse Hagen van 1982 tot 1985 op als neven-aanklager.² Tot zijn overlijden in 2016 getuigt Jules Schelvis onvermoeibaar van zijn ervaringen en de gruwelijkheden die in Sobibor hebben plaatsgevonden en roept hij anderen op hem daarin te volgen: 'Mijn wens is dat u deze (getuigenis) in begrijpelijke woorden aan uw kinderen vertelt, zodat ook zij weten wat er in de Tweede

Wereldoorlog met de joden is gebeurd. Zij kunnen het straks, als er geen getuigen meer zijn, mogelijk aan hún kinderen doorgeven, en deze aan de hun volgende generatie. Als u dat, naar ik mag hopen, doet dan hebben u en ik, met mijn getuigenis, aan de nagedachtenis van 34.000 Joden uit Nederland een steentje bijgedragen.”³

Op het moment dat dit boek verschijnt is het tachtig jaar geleden dat Max van Dam in Sobibor werd vermoord. Gemotiveerd door de oproep van Jules Schelvis en gebruikmakend van de eerdere onderzoeken naar Max van Dam ben ik op zoek gegaan naar nog meer gegevens over deze jonge, gedreven en getalenteerde kunstenaar en zijn werk. Er zijn nieuwe documenten tevoorschijn gekomen, zoals persoonlijke brieven of papiersnippers met bijzondere adressen. Ook heb ik tijdens mijn zoektocht samen met anderen nooit gepubliceerde foto's gevonden en zelfs onbekende tekeningen en schilderijen. Door een selectie van het gevonden materiaal in dit boek met elkaar te combineren heb ik geprobeerd inzicht te geven in het oeuvre van Max van Dam en de omstandigheden waarin zijn kunst tot stand kwam. Dit alles met als belangrijkste doel de herinnering aan Max van Dam levend te houden als klein symbool voor de ruim 34.000 Nederlandse joden die in Sobibor zijn vermoord en om recht te doen aan zijn kunstenaarschap dat door de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog in de kiem werd gesmoord. Bij mijn onderzoek, het schrijven en het samenstellen van dit boek, ben ik telkens weer geïnspireerd door Max' vastberaden levenshouding: voor alles kunstenaar.

Frederieke Jeletich-Visser

Inhoudsopgave

Winterswijk	12
Amsterdam	30
Antwerpen	50
Venetië	68
Antwerpen	76
Collioure	90
Bergen	102
Amsterdam	114
Vlucht	146
Drancy	156
Sobibor	170
Epiloog	179
Noten	185
Bronnen	188
Colofon	192

Max van Dam als baby, 1910
Particuliere collectie

Artistieke jongen uit een rood nest

Max van Dam wordt op 19 maart 1910 in Winterswijk geboren. Negen maanden en een dag nadat Aron van Dam (Smilde, 5-8-1881) en zijn kersverse echtgenote Johanna Leviticus (Vierlingsbeek, 11-2-1885) op 18 juni 1909 aankomen in Winterswijk. Aron is 27, zij drie jaar jonger. Tien dagen eerder zijn ze in Vierlingsbeek, waar Johanna is geboren en getogen, getrouwd. In Winterswijk betrekken ze een huurhuis aan de Wooldseweg 8. Daar zullen ze samen aan een nieuwe toekomst beginnen.

Aron van Dam groeit op in het Drentse Smilde als vijfde van de zeven kinderen van Nathan van Dam (1841-1922) en Roosje Polak (1844-1920). Nathan is er een bekende veehandelaar en slachter. Aanvankelijk ziet het er naar uit dat Aron niet, zoals gebruikelijk in de familie, in zijn vaders voetsporen zal treden. Hij leert makkelijk en krijgt het advies om door te leren en onderwijzer te worden. Omdat hij verwacht in de vleeshandel aanzienlijk meer te kunnen verdienen, verlaat hij de Normaalschool in Assen voortijdig. Hij gaat alsnog bij zijn vader in de leer. Een keuze die gezien zijn zakelijk instinct en talent voor

Johanna Leviticus en Aron van Dam bij hun verloving, 1906
Particuliere collectie

organiseren ook beter bij zijn karakter past dan het geduld en de intellectuele interesse die het leraarschap vereisen. Aron van Dam wil vooral snel hogerop komen. Zodra hij de kans krijgt, volgt hij de opleiding tot rijkskeurmeester voor vee en vlees in Utrecht. Na het behalen van zijn diploma in 1905 wordt Aron aangenomen als rijkskeurmeester bij slachterij Zwanenberg in Oss die in datzelfde jaar de Eerste Nederlandsche Coöperatieve Exportslachterij in Winterswijk overneemt.

« De kinderen van Dam, circa 1925

Van links naar rechts: Henriëtta, Roza en Max.
Particuliere collectie

RIJKS-INSTITUUT TOT OPLEIDING VAN TEEKENLEERAREN

Vorzijde prentbriefkaart met het interieur van het Rijksinstituut tot opleiding van teekenleeraren
Vereniging Het Museum, Winterswijk

Moedig voorwaarts

Vrijwel direct na het goede nieuws van zijn toelating tot de Amsterdamse kunstopleiding verhuist de 19-jarige Max naar de hoofdstad. Hij volgt zijn lessen in de Oefenschool, een in 1890-1891 door Pierre Cuypers (1827-1921) ontworpen gebouw aan de Hobbemastraat in de tuin van het Rijksmuseum. Aanvankelijk is het uitsluitend bedoeld om docenten in opleiding te laten oefenen in lesgeven. De Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers bevindt zich dan nog op de bovenste verdieping van het Rijksmuseum. De leraren in spe krijgen er onder andere les in meetkunde en perspectieftekenen, praktische vakken die hun toekomstige leerlingen goed kunnen gebruiken als ze na hun schoolopleiding aan de slag willen als ambachtsman of -vrouw. In het lokaal is een grote collectie gipsen beelden en foto's aanwezig waarmee leerlingen oefenen voor het vak handtekenen.

Als gevolg van bezuinigingen op het teken- en nijverheids- onderwijs gaat de Rijksnormaalschool in 1923 verder onder de naam Rijksinstituut tot Opleiding van Teekenleeraren. Op dat moment verhuist de opleiding naar het gebouw van de Oefenschool, dat daarvoor wordt uitgebreid. In deze

periode wordt Huib Luns aangesteld als directeur. Dat zal hij blijven tot hij in 1931 hoogleraar wordt aan de Technische Hogeschool Delft. Deze veelzijdige schilder, beeldhouwer, tekenaar en auteur van boeken over de Nederlandse schilderkunst is dus nog directeur als Max in 1929 zijn opleiding begint. Bij zijn vertrek wordt Huib Luns opgevolgd door Harm Ellens. Ellens is opgeleid als kunstenaar, maar is gedurende zijn werkzame leven vooral actief als onderwijsbestuurder.

Hoe het er op het Rijksinstituut tot Opleiding van Teekenleeraren aan toe gaat, is goed te zien op een foto van de Oefenschool uit 1921 (zie p. 30-31). Het tekenen naar model en stilleven staat centraal, evenals het natekenen van gipsen sculpturen. Aan de muur hangen voorbeelden van juiste maatvoeringen, zoals links de gestileerde en strak getekende bloempot, en voorbeelden van versierde letters en andere grafische ontwerpen. Het gipsen paard in de hoek van het lokaal is ook te zien op de kaart van het Rijksinstituut die Max op 22 september 1929 naar huis stuurt. De tekst op de achterzijde verradt echter nog niets over hoe Max zijn lessen ervaart.

Antwerpen

Gezicht op Collioure, 1937

Gouache, 30 x 46 cm

Vereniging Het Museum, Winterswijk

Rusteloze scheppingsdrang

Aangekomen in Collioure wordt Max direct getroffen door het licht en de kleuren die hij er waarneemt: 't Oord is subliem om te werken - een harmonie van blauwe, roze en witte tonen. Ik ben naar 't Zuiden gegaan om kleur te vinden. En hier in Collioure is 't en van een briljante zuiverheid en 't licht is van een stralende helderheid en een enorme kracht', schrijft hij aan Jaap Hemelrijk op 31 augustus 1937. Dat is precies een van de redenen waarom het dorp al langere tijd aantrekkingskracht uitoefent op kunstenaars. Door de aanleg van een spoornetwerk is het aan het begin van de twintigste eeuw eenvoudiger om het vissersdorp vanuit Parijs te bereiken. Tal van kunstenaars ondernemen de reis om aan de Middellandse Zeekust te genieten van het warme klimaat en de bijzondere lichtval. Daarnaast is het arme vissersdorp een smeltkroes van culturen: enerzijds is het van oudsher een havenplaats voor Arabieren uit Noord-Afrika, anderzijds groeit de plaats in de twintigste eeuw uit tot een kunstenaarsdorp waar kunstenaars uit diverse landen zoals Duitsland, Polen, Zweden en Engeland voor langere tijd verblijven. Collioure is voor veel van hen ook een tussenstation op weg naar Spanje om er de grootmeesters van de Spaanse kunst te gaan zien. Zo bezoekt Marc Chagall in 1934 Collioure als

tussenstop op zijn reis naar Toledo en Madrid om de kunst van El Greco, Diego Velázquez (1599-1660) en Francisco Goya (1746-1828) te aanschouwen.³⁵

Het plaatselijke, kleine hotel-restaurant Café des Sports hangt vol met schilderijen van bekende en minder bekende schilders die eigenaar René Pous krijgt als dank voor een maaltijd of onderdak. Vooral het omringende landschap, de haven en de hardwerkende vissers van Collioure inspireren kunstenaars. Max zal zich er hebben thuis gevoeld, omdat het dorp dezelfde kosmopolitische, artistieke sfeer ademt als het Noord-Hollandse Bergen, het thuis van Jaap Hemelrijk waar hij zo graag vertoeft. In 1937 zullen ook in het vissersdorp de politieke spanningen voelbaar geweest zijn. Behalve de dramatische gevolgen voor de artistieke wereld van de machtsovername door Hitler, zal ook de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) onderwerp van gesprek zijn geweest. Dit grote conflict tussen de linkse republikeinse regering en het conservatieve nationalistische leger woedt sinds juli 1937 op slechts enkele kilometers bij Collioure vandaan.

« Prentbriefkaart Café-Restaurant des Sports in Collioure, circa 1935

Het café van René Pous en Pauline Frances is een bekende ontmoetingsplaats voor kunstenaars.

Max van Dam schrijft Jaap Hemelrijk meerdere brieven vanuit het café.

Particuliere collectie

Jacob Hemelrijk, ongedateerd
Houtskool op papier, 18 x 16 cm
Particuliere collectie

Vriendschap, beinning en zionisme

In de winter van 1937-1938 verblijft Max bij de familie Hemelrijk. In een bijgebouw achter hun huis De Spar aan de Eeuwigelaan richt hij een atelier in waar hij ook slaapt. Hij legt de plek vast in een schilderij in olieverf op board. Vergelijkbaar met het uitzicht van zijn terras in Collioure, heeft Max ook hier gebouwen in het midden van de compositie geplaatst. De schuur van donker geschilderd hout met daarachter een meer kleurrijk gebouwtje vormen het centrum van de compositie. Ernaast loopt een pad, dat leidt naar het schijnbaar oneindige duingebied achter het huis. Max zet de vochtige sfeer van de dooiende sneeuw in de tuin overtuigend neer met olieverf op board. In tegenstelling tot zijn meer driftige werk uit Collioure, zijn de penseelstreken en het kleurgebruik harmonisch. Hij lijkt erop dat het Max in Bergen lukt zich langer te concentreren op één kunstwerk.

In deze wintermaanden verdiept hij zich ook in het zionisme, het streven naar een onafhankelijke joodse staat. Het intellectuele klimaat in huize Hemelrijk, de vele joodse kunstenaars die er regelmatig komen en de

nabijheid van de grote joodse gemeenschap in Amsterdam, werken dat in de hand. Ook zijn belevenissen van het afgelopen turbulente jaar dragen bij tot Max' beinning op zijn joodse afkomst. De familie Hemelrijk biedt een aantal joodse vluchtelingen uit Duitsland voor korte of langere tijd onderdak. Als Jaap Hemelrijk op 14 februari zijn vijftigste verjaardag viert, maakt de Duitse huisvriend Erwin Bowien (1899-1972) verschillende houtskoolschetsen van de bezoekers. Op een aantal daarvan is Max afgebeeld. Na zijn ontslag als kunstdocent aan het gymnasium in Solingen vertrekt Bowien in 1932 naar Amsterdam om er de Rembrandtexpoositie te bekijken. Hij besluit te blijven en betreft tot 1942 een huis in Egmond aan den Hoef. Bowien wordt in 1942 getipt dat arrestatie in Nederland dreigt. Via vrienden krijgt hij een onderduikadres aangeboden in een dorpje in Beieren. Dat weet hij veilig te bereiken en hij zal er de oorlog overleven. Een vaak geziene gast bij het gezin Hemelrijk is ook de Frankfurter operazangeres Rosy Hahn (1888-1969), die op de dag dat Hitler in Duitsland aan de macht komt meteen de trein naar Nederland neemt en in Alkmaar een nieuw

« Op het terras voor 'De Spar', 1939

Van links naar rechts: Henk Zweerus, Jaap, Dit, Dineke en Jan Hemelrijk en Noor van Donselaar.

Particuliere collectie

912 - TOVI Sarah née VEHR	1884 Constantinople Fr. Orig.	8, rue Popincourt Marchand Habits
913 - TURYN Maurice	1.4.20 Seidlets Fr. Nat.	18, Rue Desnoyers Cuvrier Usines
914 - ULLMANN Auguste	10.3.00 Paris Fr. Opt.	7, rue du Clos Employé
915 - ULLMANN Emmanuel	5.8.96 Budapest Hong.	23, rue des Daruettes Tourneur PUTEAUX
916 - ULLMANN Manfred	28.12.29 Wuladen Allemande	Route de Moisy, 208 Ecolier ROMAINVILLE
917 - ULLMANN Simonne née DOUKOWNY	18.4.05 Kichineff Fr. Mariage	7, rue du Clos Comptable
918 - ULMANN Hélène	15.7.98 Hasne Hong.	23, rue des Domattes S.P. PUTEAUX
919 - URBAOH Sypeda née FRISCHER	8.5.93 Klitzew Polonaise	50, Fg St-Martin PARIS Mécanicienne
920 - URBERJTEL Rywka née NANCZYCIEL	1901 Olzanka Fr. Nat.	17, rue du 14 Juillet S.P. BOIS COLOMBES
921 - URBEJTEL Wolf	5.3.05 Varsovie Fr. Nat.	- D° - Tourneur
922 - UGAN Karman	1884 Mokorine Prot.Fr.	21, rue Vicq d'Azir Cuisinier
923 - VALENSI Alfred	25.1.78 Tunis Suj.Fr.	8, Sq. Henri de Lormel Avocat
924 - VAN DAM MAX	19.3.10 Amsterdam Hollandaise	AMSTERDAM Artiste Peintre
925 - VANDERLEE Antonin	27.2.19 Hedighauser Hollandaise	AMSTERDAM Musicien
926 - VERCHERE Sarah née FUCHEMANN	18.8.05 Nieslaieff Fr. Mariage	1, rue Marché Popincourt Couturière
927 - VERNIK Joseph	1888 Voeurs	15, rue Lambert Tailleur.

Het 53ste transport uit Drancy naar Sobibor vertrekt op 25 maart 1943

Max van Dam staat vermeld op pagina 56 van de transportlijst.

Mémorial de la Shoah, Parijs

Schilder tot aan het einde

In de veewagons waarmee Max Drancy op 25 maart 1943 verlaat, bevinden zich 1.008 gedeporteerden, onder wie 118 kinderen. Het is het 53ste transport dat vanuit Frankrijk vertrekt. De onbekende bestemming is kamp Sobibor in het Generalgouvernement, het door Duitsland bezette deel van Polen dat niet bij het Duitse Rijk is ingelijfd. Het kamp ligt in een dunbevolkt, afgelegen bosgebied aan de spoorlijn tussen Chelm en Włodawa, op circa zes kilometer van het dorp Sobibór. Net als de kampen Belzec en Treblinka is Sobibor onderdeel van Aktion Reinhardt, een operatie die in 1942 van start gaat. De drie kampen zijn uitsluitend gericht op de systematische moord op joden en andere vervolgd. In Sobibor worden ruim 34.000 Nederlanders vergast en verbrand. Dat is ruim dertig procent van het totale aantal Nederlandse Holocaustslachtoffers.

Van het transport waarmee Max gedeporteerd wordt, overleven slechts zes mannen de oorlog. Een van hen is de Franse soldaat Sylvain Kaufmann die met twaalf medegevangenen op spectaculaire wijze uit een wagon weet te ontsnappen. In zijn memoires beschrijft hij tot in detail de verschrikkingen van het transport.⁷² Zijn relaas begint op donderdagochtend 25 maart 1943. Hij vertelt hoe geïnformeerde SS'ers met granaten in hun riem en machinepistolen in de hand, ruim duizend mannen, vrouwen en kinderen met hun bagage de veewagons indrijven. Ondertussen verkondigt de SS-Obersturmführer die verantwoordelijk is voor het vertrek dat ze allemaal te werk zullen worden gesteld in Duitsland. Veel mensen geloven hem, of proberen hem te geloven, maar Kaufmann niet. Hij heeft al zoveel transporten vanuit

« Overzichtsfoto van het *Vorlager*, voorjaar 1943

Deze foto is genomen vanaf de uitkijktoren bij de ingang van het kamp.

Op de voorgrond zijn de woningen te zien van het Duitse personeel. Op de achtergrond zijn de daken te zien van *Lager I*.

United States Holocaust Memorial Museum, schenking Bildungswerk Stanislaw-Hantz

Colofon

Deze publicatie verschijnt gelijktijdig met de tentoonstelling

Vastberaden en veelbelovend – Max van Dam, 1910-1943 die van

21 september 2023 tot en met 27 januari 2024 te zien is in Museum Sjoel Elburg.

Uitgave

WBOOKS Zwolle

info@wbooks.com

www.wbooks.com

Tekst en samenstelling

Frederieke Jeletich-Visser

Ontwerp

SKVL

Fotografie

Joop van Putten

Charles Edwards (pag. 138, 139) – Peggy Morsch (pag. 142) – en in bijschriften vermelde instellingen

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij financiële bijdragen van

Stichting Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland

Stichting Sobibor

© 2023 WBOOKS Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen.

Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

ISBN 978 94 625 8584 3

NUR 680

Max van Dam portretteert Jacqueline de Jong, circa 1940 (schutblad) »

Joods Museum, Amsterdam